

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Ἄριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Θεολογικῆς Σχολῆς. Νέα Σειρά: Τμήμα Θεολογίας. Τιμητικὸ Ἀφιέρωμα στὸν Ὁμότιμο Καθηγητὴ Νίκο Γρ. Ζαχαρόπουλο, Τόμ. 7, Θεσσαλονίκη 1997, σχ. 24Χ17 σσ. 400.

Ὁ ὡς ἄνω Τόμος εἶναι ἀφιερωμένος στὸν Ὁμότιμο Καθηγητὴ τοῦ Τμήματος Θεολογίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἄριστοτελείου Παν/μίου Θεσσαλονίκης κ. Νίκο Ζαχαρόπουλο, ποὺ «ἀσχολήθηκε κυρίως μὲ τὴν νεώτερη Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ» καὶ «στὶς μελέτες του προσέγγισε ἐκκλησιαστικὲς προσωπικότητες ποὺ ἡ δράση τους, τὸ ἔργο τους καὶ ἡ προσφορά τους ἐπέδρασαν καθοριστικὰ στὴν πορεία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ» (Ἀρχιμ. Ἀνδρέας Νανάκης, σ. 13). Ὡς ἀναφέρεται στὸν Πρόλογο ἀπὸ τὸν Καθηγητὴ κ. Ἀντώνιο-Αἰμίλιο Ταχιάο, ὁ κ. Ζαχαρόπουλος «ὑπῆρξε γλαφυρὸς καὶ εὐσυνειδήτος διδάσκαλος, προσηνὴς σὲ ὄλους καὶ συνεργάσιμος τόσο μὲ τοὺς συναδέλφους, ὅσο καὶ μὲ τὸ διοικητικὸ προσωπικὸ τοῦ Τμήματος καὶ μὲ τοὺς φοιτητές, τοὺς ὁποίους μὲ πολλὴ ὑπομονὴ καὶ ἐνδιαφέρον κατεύθυνε στὶς ἔρευνες καὶ τὶς φροντιστηριακὲς τοὺς ἐργασίες. Καθοδήγησε ἀξιόλογο ἀριθμὸ νέων ἐπιστημόνων στὴ σύνταξη μεταπτυχιακῆς ἐργασίας καὶ διδακτορικῆς διατριβῆς. Ἡ Σχολὴ τοῦ ὀφείλει τὴ δημιουργία μιᾶς ἐνοποιημένης, ἐκσυγχρονισμένης Βιβλιοθήκης, ἐγχείρημα γιὰ τὸ ὁποῖο κοπίασε πολὺ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐπιτυχημένης Κοσμητείας του» (σσ. 9-10).

Ὁ τόμος, μετὰ τὸ πρῶτο βιογραφικὸ ἀρθρο, ποὺ ἐγράφη ἀπὸ τὸν Ἀρχιμ. Ἀνδρέα Νανάκη, παρουσιάζει τὶς σπουδές, τὴ δράση, τὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο καὶ τὴν ἐργογραφία τοῦ τιμωμένου Καθηγητοῦ Ν. Ζαχαροπούλου (σσ. 11-17). Ἀκολουθοῦν οἱ ἐξῆς πολὺ ἐνδιαφέρουσες μελέτες: *The Eucharistic Perspective of the Church's Mission* (= Ἡ Εὐχαριστιακὴ Προοπτικὴ τῆς Ἱεραποστολῆς τῆς Ἐκκλησίας) (Πέτρου Βασιλειάδη) – *Οἱ «μηδὲν ἐργαζόμενοι ἀλλὰ περιεργαζόμενοι» στὴν Ἐκκλησία τῆς Θεσσαλονίκης. Μιὰ ἐρμηνεία τοῦ Β' Θεσσ. 3,11-22* (Ἰωάννη Α. Γαλάνη) – *Οἱ διακοινωνικὲς ἀπειλὲς τῶν θρησκευτικῶν φονταμενταλιστῶν* (Βασιλείου Γιούλτση) – *Δύο ἐλάχιστα γνωστὲς «Νεομαρτύρισσες»* (Μαρία ἀπὸ τὴν Κάτω Φουρνὴ Κρήτης καὶ ἀνώνυμη κόρη ἀπὸ τὴ Βροντοῦ Πιερίας ἢ τὰ Ἰωάννινα) (Ἀποστόλου Ἀθ. Γλαβίνα) – *Educational Philosophy in Christianity. The Fundamental Teachings of Orthodox Christianity for Interreligious Dialogue* (Ἐκπαιδευτικὴ Φιλοσοφία στὸν Χριστιανισμό. Οἱ θεμελιώδεις διδασκαλίαι τοῦ Ὁρθοδόξου Χριστιανισμοῦ γιὰ τὸν Διαθρησκειακὸν Διάλογο) (Γρηγορίου Δ. Ζιάκα) – *Ἡ θεολογία τῆς Δημιουργίας* (Δημήτρη Καϊμάκη) – «Φιλαδελφία» (Α' Θεσσ. 4,9). Ἡ Παύλεια παραίνεση γιὰ

κοινωνική συμπεριφορὰ τῶν Χριστιανῶν (Ἰωάννη Δ. Καραβιδουπόλου) — *Die Diakonie in der spirituellen Tradition des Ostens* (Ἡ Διακονία στὴν πνευματικὴ παράδοσι τῆς Ἀνατολῆς) (Ἀνέστη Κεσσελοπούλου) — *Τὸ πρωτότυπο κείμενο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία* (Μιλτιάδη Κωνσταντίνου) — *Φιλοσοφία καὶ Θεολογία στὴν πατερικὴ παράδοσι* (Γεωργίου Δ. Μαρτζέλου) — *Μιὰ ἄλλη διάστασι τοῦ θρησκευτικοῦ μαθήματος* (Νίκου Α. Μαρτσούκα) — *Ἀπὸ τὴν ἐθναρχικὴ στὴν ἐθνικὴ συνείδησι. Ἀπὸ τὴν Χάλκη στὴν Κρήτη καὶ τὴ Μακεδονία* (Ἀρχιμ. Ἀνδρέα Νανάκη) — *Ἀπὸ τὴν ἰουδαϊκὴ ἐνδοστρέφεια στὴν οἰκουμενικὴ ἀποστολὴ τοῦ Παύλου* (Χρήστου Κ. Οἰκονόμου) — *Sacra publica - Sacra peregrina: Ἐπίσημη παραδοσιακὴ θρησκεία καὶ ἀνατολικὲς λατρεῖες στὴ Ρώμη τῶν ἐλληνορωμαϊκῶν χρόνων* (Παναγιώτη Πάχη) — *Ὁρθόδοξη Θεολογία καὶ σύγχρονα κοινωνικὰ προβλήματα* (Ἰωάννη Σ. Πέτρου) — *Τὰ ἐξηγητικὰ τοῦ Μεθοδίου Ὀλυμπιώτη εἰς τὶς Κατηχήσεις τοῦ Κυρίλλου. Δοκιμὴ συνανάντησι τῶν πηγῶν* (Λάμπρου Χρ. Σιάσου) — **ΦΥΣΗ ΚΑΙ ΑΓΑΠΗ. Ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ Τριαδικοῦ σχήματος** στὸ διάλογο τῶν Χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Οἰκουμένης (Χρυσοστόμου Α. Σταμούλη) — *Τὰ δυτικὰ σύνορα τῆς Ὁρθοδοξίας* (Ἰω. Ταρνανίδη) — *Ὁ χαρακτήρας τῶν σχέσεων τῆς Ρωσίας μὲ τὶς Βαλκανικὲς χώρες κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας* (Ἀντωνίου - Αἰμιλίου Ν. Ταχιάου) — *Δύο ἀγιολογικὰ κείμενα* (Δημητρίου Γ. Τσάμη) — *Ἡ παρουσία τοῦ Jupiter (Δία) στὸν Ὀβίδιο* (*Farsi VI, 385-394*) (Στεργίου Τσιάμη) — *Ὁ εἰκονογραφικὸς θεομητορικὸς τύπος τῆς Madre della Consolazione* (Μητέρας τῆς Παραμυθίας ἢ τῆς Παρηγορίας μὲ φωτογραφίες εἰκόνων) (Κωνσταντίνου Π. Χαραλαμπίδη) — *Οἰκουμενικότητα τῆς Ἐκκλησίας καὶ Οἰκουμενισμὸς* (Βασιλείου Στ. Ψευτογκά) (σσ. 19-399).

Οἱ μελέτες παρουσιάζονται κατὰ σειρὰν ποῦ ἀντιστοιχεῖ στὴν ἀλφαβητικὴ σειρὰ τῶν ἐπωνύμων τῶν συγγραφέων, οἱ ὁποῖοι ἀναφέρονται χωρὶς τοὺς τίτλους τῆς ἀκαδημαϊκῆς τους βαθμίδος καὶ ἔτσι ὁ ἀναγνώστης, ποῦ δὲν γνωρίζει τὸ διδακτικὸ προσωπικὸ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης, δὲν ἔχει ὠλοκληρωμένη εἰκόνα γιὰ τοὺς συγγραφεῖς. Ἐπίσης ὁ τόμος θὰ ἦταν πλέον εὐχρηστος καὶ θὰ βοηθοῦσε περισσότερο τὸν ἀναγνώστη, ἐὰν εἶχεν εὐρετήρια προσώπων, πραγμάτων καὶ ἐννοιῶν.

Οἱ μορφολογικὲς αὐτὲς ἐλλείψεις, ὅπως καὶ οἱ τυχὸν ἐπιφυλάξεις, ποῦ ἴσως θὰ μπορούσε νὰ ἔχη κάποιος γιὰ μερικὲς διατυπώσεις μερικῶν ἐκ τῶν μελετῶν, δὲν αἰροῦν τὸ γεγονός, ὅτι καὶ ὁ Τόμος αὐτὸς τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Τμήματος Θεολογίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς ὡς Ὅλον, ὅπως καὶ ὄλοι οἱ προηγούμενοι Τόμοι τῶν δύο Τμημάτων αὐτῆς, πιστοποιεῖ, ὡς ἐπανειλημμένως ἔχει ἐπισημάνει ὁ γράφων, ὅτι ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Συμπρωτεύουσας μὲ τὸ ἐξαιρετο ἐρευνητικὸ καὶ διδακτικὸ δυναμικὸ της εἶναι πράγματι μία ἀπὸ τὶς πλέον ἀκτινοβόλες Θεολογικὲς Σχολὰς τοῦ καθ' ὅλου Χριστιανικοῦ κόσμου, ποῦ ἔχει συντελέσει καὶ συντελεῖ — σὲ μερικὸς τομεῖς κατὰ πρωτοπορειῶν τρόπο —

στην ανάπτυξι τῆς θεολογικῆς ἐρευνῆς καὶ τοῦ ὀρθοδόξου θεολογικοῦ στοχασμοῦ, στὴν γνωστοποίησι τῶν πνευματικῶν θησαυρῶν τῆς Ἑλληνικῆς Ὀρθοδοξίας, στὴν προώθησι τῶν Διορθοδόξων καὶ Διαχριστιανικῶν σχέσεων καὶ στὴν καλλιέργεια καὶ προβολῆ τοῦ ὑγιoῦς οἰκουμενικοῦ καὶ κοινωνικοπολιτικοῦ πνεύματος.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Ἰωάννου Δ. Καραβιδοπούλου, *Ἑλληνικὴ Βιβλικὴ Βιβλιογραφία τοῦ 20οῦ Αἰῶνα (1900-1995)*, Θεσσαλονίκη: Ἐκδόσεις Π. Πουρναρά, 1997, σελίδες 325 (τίτλοι: 4189). Ἴδε:

Τοῦ Ἰδίου, *Ἑλληνικὴ Βιβλικὴ Βιβλιογραφία, 1961-1975*, Θεσσαλονίκη, 1977, σελίδες 118 (τίτλοι 1007). Βιβλιοκρισία Β. Θ. Σταυρίδου, *Ἐκκλησία* 55 (1978) 262-263.

Ἡ Βιβλιογραφία διὰ τὰ ἔτη 1961-1975, ἐμφανισθεῖσα πρὶν ἀπὸ 20 χρόνια, τὸ 1977, συνιστᾷ τὴν προδρομικὴν ἐργασίαν διὰ τὴν πλέον ὠλοκληρωμένην βιβλιογραφίαν τοῦ 20οῦ αἰῶνος, Θεσσαλονίκη, 1997. Νομίζω ὅτι τὰ ὅσα γράφονται εἰς τὴν σχετικὴν διὰ τὸν πρῶτον βιβλιογραφικὸν κατάλογον σημειώσιν μου διακρατοῦν κάπως τὴν ἐνημερότητά των: Εἰς τὴν Β' Βιβλιογραφίαν ἐλλείπουν τὰ ξενόγλωσσα ἔργα ὁμογενῶν συγγραφέων (Α', σελ. 75-79). Περιεχόμενα, σελ. 5-6. Πρόλογος, σελ. 7-8. Συντομογραφίες, σελ. 9-11. Κύριον Μέρος, σελ. 13-227 (55 ὁμάδες). Παραρτήματα: Α'-Β', σελίδες 228-266. Εὐρετήριον: Συγγραφέων, Θεμάτων, Χωρίων, Ἁγίας Γραφῆς, σελ. 267-324.

Εἰς τὸν Πρόλογον (σελ. 7-8) ἐπισημαίνεται ἡ ραγδαία ἐξέλιξις τῶν βιβλικῶν σπουδῶν, ἡ ὁποία συνοδεύεται ἀπὸ μίαν βιβλιογραφικὴν ἔκρηξιν. Βασικὰ καταγράφονται ἡ ὀρθόδοξος ἑλληνικὴ βιβλικὴ βιβλιογραφία καὶ ἡ προσφορὰ τῶν ὀρθοδόξων συγγραφέων, με ἔργα των ποῦ εἶναι γραμμένα ἢ μεταφρασμένα εἰς τὴν ἑλληνικὴν. Συγκεντρώνονται αἱ ἐπιστημονικαὶ ἐργασίαι καὶ αἱ ἐπὶ αὐτῶν βιβλιοκρισίαι.

Οἱ τίτλοι τῶν ἐτῶν 1900-1990 καταχωροῦνται με ἀλφαβητικὴν σειρὰν τῶν συγγραφέων, ὄχι ὅμως με χρονολογικὴν κατάταξιν τῶν ἔργων των. Ποιὰ ἄραγε ἡ αἰτία τῆς μὴ χρονολογικῆς κατατάξεως τούτων; Εἰς τὰ παραρτήματα Α' καὶ Β' παρατίθενται οἱ τίτλοι, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, τῶν ἐτῶν 1991-1995. Αὐτὰ ἀπὸ τὸν πρόλογον. Σημείωσις: (ἀρχὴ τῶν Εὐρετηρίων), σελ. 268.

«2. *Τὰ ὀνόματα τῶν Μητροπολιτῶν ἢ Ἀρχιμανδριτῶν συγγραφέων σημειώνονται ὅπως ἀναγράφονται ἀπὸ τοὺς ἰδίους τὴν ἐποχὴ δημοσιεύσεως τῆς ἐργασίας τους. Ἐπομένως, ἡ ἀναζήτησις στὰ Εὐρετήρια θὰ πρέπει νὰ γίνῃ ἢ με τὸ ἐπώνυμο ἢ με τὸ ὄνομα καὶ τὸν τίτλο τους. Ἡ ἀρχὴ νὰ ἀναγράφεται ὁ τίτλος ποῦ χρησιμοποιεῖ ὁ κάθε συγγραφέας τὴν ἐποχὴ συγγραφῆς τοῦ ἔργου του τηρεῖται γενικῶς*». Οἱ μοναχοὶ σημειώνονται ἄλλοτε με τὸ ὄνομα καὶ ἄλλας φορὰς με τὸν τίτλον τῆς μετανοίας των. Αὐτὴν τὴν εἰκόνα παρουσιάζει ἡ παράθεσις τῶν συγγραφέων εἰς τὰ Εὐρετήρια. Τοιοῦτοτρόπος συναντᾶται

τὸ αὐτὸ πρόσωπον κατὰ δύο ἢ τρεῖς διαφορετικοὺς τρόπους, χωρὶς νὰ ταυτίζεται τοῦτο, ἐκτὸς μίᾳς ἢ δύο περιπτώσεων / ἐξαιρέσεων. Μεθόδιος (Ἀρχιεπίσκοπος Θυατείρων)... βλέπε: Φούγιας Μεθόδιος (σελ. 281). Φούγιας Μεθόδιος (Μητροπολίτης), σελ. 288. Εὐτυχῶς, ἡ ἔλλειψις αὐτῆ θεραπεύεται κάπως εἰς τὸ κύριον μέρος, ὅπου συχνὰ μετὰ τὸ ἐπώνυμον καὶ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέως δίδονται καὶ ἕτεραι πληροφορίες.

Ὁ μεγαλύτερος ὄγκος τῶν ἔργων προέρχεται ἀπὸ τοὺς καθηγητὰς τοῦ ἐρμηνευτικοῦ κλάδου εἰς τὰς Θεολογικὰς Σχολὰς Ἀθηνῶν, Χάλκης, Τιμίου Σταυροῦ Ἱεροσολύμων, Ἀγίου Σεργίου, Τιμίου Σταυροῦ Βοστώνης, Θεσσαλονίκης, Ἀποστόλου Ἀνδρέου Σίδνεϋ, εἴτε καὶ ἄλλους συναδέλφους των ἢ ἐτέρους ἀσχολουμένους μὲ τὰς βιβλικὰς σπουδὰς. Μία ὀλόκληρος ἑκατονταετία ὁμογενῶν συγγραφέων γνωστῶν ἀπὸ τὰ ὀνόματα ἐξ ὄψεως, εἴτε καὶ ἐκ προσωπικῆς ἐμπειρίας!

Ὡρισμένα τυπογραφικὰ ἀβλεψία:

Ὁ εἰς τὰς σελίδας 111, 279 συγγραφεὺς Λαχουρᾶς καλεῖται Λαγουρός. Ὁ Κωνσταντινίδης Μιχαὴλ ἀναφέρεται ὡς μητροπολίτης Ἀμερικῆς (σελ. 141, 223, 279). Εἶναι γνωστὸν ὅμως ὅτι ἡ ἐπαρχία Ἀμερικῆς ἀπὸ τοῦ 1922 καὶ ἐξῆς γνωρίζεται ὡς ἀρχιεπισκοπὴ. Ἐορτάζει δὲ ἐφέτος τὰ 76 τῆς χρονία. Ὁ Ἀντιοχείας Ἰγνάτιος Χαζιμ ἦτο μητροπολίτης καὶ ὄχι ἐπίσκοπος Λαοδικείας (σελ. 156). Ὁ καθηγητὴς Χρῆστος Βάντσος δὲν ὀνομάζεται Βάντσιος (σελ. 248).

Πιστεύω ὅπως ἐπιτραπῆ εἰς τὸν γράφοντα νὰ ἐπαναλάβῃ τὴν κατακλιεῖδα ἀπὸ τὴν προηγουμένην βιβλιοκρισίαν του. «Ὁ ἐπιστημονικὸς οὗτος βιβλιογραφικὸς κατάλογος εἶναι εὐπρόσδεκτος, διότι ἐμφανίζει τὴν προσφορὰν τῶν παρ' ἡμῖν βιβλικῶν καὶ λοιπῶν θεολόγων εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Βιβλικὴν Βιβλιογραφίαν καὶ ἀποτελεῖ βοήθημα χρῆσιμον διὰ κάθε θεολόγον».

Θερμὰ συγχαρητήρια εἰς τὸν φίλον συναδέλφον, ὄριμον ἐπιστήμονα καὶ ἀκαδημαϊκὸν διδάσκαλον, Ἰωάννην Δ. Καραβιδόπουλον διὰ τὴν προσφορὰν τοῦ ταύτην, ἡ ὁποία δίδει τὸ παράδειγμα πρὸς μίμησιν καὶ διὰ τοὺς ἄλλους κλάδους τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Θ. ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ

Ἀθ. Παπαγεωργίου, *Ἐρὰ Μητρόπολις Πάφου (ἱστορία καὶ τέχνη)*, Λευκωσία 1996, σελ. 226.

Σ' αὐτὸ τὸν ὀγκῶδη καὶ καλλιτεχνικῶς τυπωμένο τόμο παρελαύνει ὅλη ἡ ἱστορία τῆς Μητροπόλεως Πάφου καὶ τῶν σημαντικωτέρων ἱστορικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν μνημείων τῆς. Χάρη στὴ γενναιοδωρία τῆς Ἱ. Μητροπόλεως καὶ τὴν εὐαισθησία τοῦ λαμπροῦ θεολόγου καὶ βυζαντινολόγου κ. Ἀθ. Παπαγεωργίου, ὁ τόμος αὐτός, ποῦ ἀποτελεῖ μὴ βαρῦτιμη προσφορὰ στὴν Ἐκκλησία καὶ στὴ Χριστιανικὴ Τέχνη καὶ ἱστορία τους, μᾶς ταξιδεύει σὲ μὴ ἀπὸ τίς ὤραιότερες περιοχὰς τῆς Κύπρου. ὅπου ὄχι μονάχα οἱ Ἀρχαῖοι

τοποθέτησαν τὴν ἀνάδυση τῆς Ἀφροδίτης, ἀλλὰ καὶ οἱ Βυζαντινοὶ ἄφησαν πλῆθος μνημείων κάθε μορφῆς τέχνης.

Ὁ κ. Παπαγεωργίου (μὲ εἰδικὲς σπουδὲς κοντὰ στὸν κορυφαῖο βυζαντινολόγο Paul Lemerle, στὴ Sorbonne), ἔχει δώσει τὴ ζωὴ του στὴν Ἐκκλησία τῆς Κύπρου, καὶ στὰ χριστιανικὰ καὶ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς, τὰ ὁποῖα μελετᾷ καὶ δημοσιεύει σὲ ἐκδόσεις τῆς Κύπρου, τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ἦταν ὁ πιὸ ἐνδεδειγμένος νὰ ἀναλάβει αὐτὸ τὸ ἔργο τῆς μελέτης καὶ τῆς ἀναδείξεως τῶν χριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Πάφου. Καὶ τὸ ἔκαμε, ὄχι ἀπλῶς μὲ γνώση καὶ σοφία, ἀλλὰ καὶ μὲ πολὺ κέφι καὶ μεράκι, ὅπως δείχνουν τὰ κείμενά του γιὰ τὴν Ἱστορία τῆς Ἱ. Μητροπόλεως, τὸν Μοναχικὸ Βίον στὴν περιοχὴ, τὴν Παλαιοχριστιανικὴ Τέχνη, τὴν Ἀρχιτεκτονικὴ-Ζωγραφικὴ σὲ ὅλες τὶς ἱστορικὲς περιόδους, τὶς Φορητὲς Εἰκόνες, τὴν Ἀργυροχοίᾳ-Χρυσοχοίᾳ καὶ τὴν Κεντητικὴ. Ἡ καλλιτεχνικὴ ἀξία τοῦ τόμου κερδίζει πολὺ μὲ τοὺς 168 πολύχρωμους Πίνακες ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα μνημεῖα, τὰ ὁποῖα διάλεξε καὶ φωτογράφησε πολὺ προσεχτικὰ ὁ κ. Παπαγεωργίου. (Στ' ἀρνητικὰ στοιχεῖα τοῦ βιβλίου εἶναι ἡ ἐκτύπωση του στὸ μονοτονικὸ σύστημα. Τέτοια παραδοσιακὰ καὶ πολὺτιμα γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὴν τέχνη τῆς Ἐκκλησίας βιβλία, δὲν κερδίζουν ἀλλὰ χάνουν μὲ τὰ φθηνὰ καὶ μονότονα μέσα τῆς εὐκολίας τοῦ σημερινοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ). Στὰ θετικὰ στοιχεῖα τοῦ βιβλίου, ἐκτὸς ἐκείνων ποὺ ἀναφέρθηκαν, εἶναι καὶ οἱ πολλὲς παραπομπὲς τοῦ σ. στις πηγὲς καὶ στὰ σύγχρονα (ἐλληνικὰ καὶ ξένα) βοηθήματα, μὲ τὴν ἐξαντλητικὴ βιβλιογραφία.

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Βασ. Δ. Χαρώνη, *Παιδαγωγικὴ ἀνθρωπολογία Ἰωάννου Χρυσοστόμου*, (τόμ. Δ') Ἀθήνα 1996, σελ. 816.

Μὲ τοῦτο τὸν Δ' τόμο συμπληρώνεται καὶ ὁλοκληρώνεται ἡ ἐκδοσις τοῦ τόσο πολὺτιμου (γιὰ τὴν Ἐκκλησία, τὴ Θεολογία καὶ τὴν Παιδαγωγικὴ) ἔργου τοῦ τ. Ἐπόπτου Μ.Ε. κ. Βασ. Δ. Χαρώνη, ποὺ ἔγινε μὲ τὴ συνεργασία καὶ τῆς ἐκλεκτῆς φιλολόγου καὶ τ. Γεν. Ἐπιθ. Μ.Ε. κ. Οὐρανίας Α. Λανάρα. Ἀπὸ αὐτὲς ἐδῶ τὶς σελίδες μιλῆσαμε ἤδη γιὰ τοὺς προηγούμενους τόμους τῆς σειρᾶς καὶ σήμερα χαιρετίζουμε τὴν ἐπιτυχὴ ὁλοκλήρωσιν τῆς, τὴν ὁποῖα ἐπαξίως ἦρθε νὰ βραβεύσει καὶ ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν πρόσφατα.

Ὁ Δ' τόμος περιλαμβάνει, ἀλφαβητικὰ πάντοτε, τὰ κείμενα τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου ποὺ ἔχουν γιὰ θέμα τους (Π-Ψ) τὸν πλοῦτο, τὴν πραότητα, τὴν προσευχὴν, τὴ συνείδηση, τὸ σῶμα, τὴν ταπεινότητα, τὴν ὑπερηφάνεια, τὴν ὑπομονή, τὴ φιλανθρωπία τοῦ Θεοῦ, τὴ φιλαργυρία, τὴ φιλία, τὸ φόβο ὡς παιδαγωγικὸ μέσο, τὴ φτώχεια, τὴ χριστιανικὴ ἀγωγή, τὸ Χριστὸ ὡς παιδαγωγό, τὴν ψυχὴ —γιὰ νὰ σταθοῦμε στὰ σπουδαιότερα, τὰ ὁποῖα ἐξετάζει ὁ κ. Χαρώνης καὶ στὴ μακρὰ Εἰσαγωγή του (σελ. 11-72). Βλέποντας τὰ ἐπὶ μέρους λήμματα, δηλ. ἀπὸ τὴν Πλεονεξία (ἀριθ. 359) ἕως τὴν Ψυχολο-

γία τοῦ βάρθους (ἀριθ. 493), ἀνακαλύπτει ὁ ἀναγνώστης καὶ ἓνα πλῆθος μικροτέρων ὑποδιαίρεσεων, ὅπου ὑπάρχουν ἐποικοδομητικὲς ἀναλύσεις οἱ ὁποῖες εἶναι χρήσιμες στὸν κάθε ἀναγνώστη, πολὺ περισσότερο στὸν παιδαγωγό, στὸν ἱεροκήρυκα κ.ἄ. Τὸ λήμμα «*Σῶμα*» π.χ. (ἀριθ. 421, σελ. 420-437) χωρίζεται σὲ ἑπτὰ παραγράφους: 1. Γιατί ὁ Θεὸς ἔκαμε τὸ σῶμα φθαρτό, 2. Δὲν εἶναι τὸ σῶμα αἴτιο τοῦ κακοῦ, ἀλλὰ ἡ κακὴ προαίρεση, 3. Τὸ σῶμα μπορεῖ νὰ γίνῃ ὄργανο τοῦ καλοῦ, 4. Σχέσεις σώματος καὶ ψυχῆς, 5. Ἡ φροντίδα γιὰ τὸ σῶμα, 6. Τὸ προσέλαβε καὶ τὸ ἐθέωσε ὁ Χριστός, καὶ 7. Τὸ σῶμα πρέπει νὰ ὑπηρετεῖ τὸ Θεό.

Φυσικά, τὰ κείμενα δίνονται πάντα πρῶτα στὸ Χρυσοστομικὸ κείμενο, τὸ πρωτότυπο, καὶ στὴν ἀντικρυνὴ σελίδα σὲ μετάφραση, σὲ μιὰ σύγχρονη ζωτανὴ δημοτικὴ, χωρὶς ἀκρότητες καὶ χωρὶς σχολαστικισμούς. Ἴδου π.χ. τὸ κείμενο τῆς παραγράφου ἀριθ. 5235, μεταφρασμένο: «*Γι' αὐτὸ ὁ Κύριος παραγγέλλει νὰ ζοῦμε σὰν πρόβατα ἀνάμεσα σὲ λύκους, γιὰ νὰ μὴν λὲς ἔπαθα αὐτὰ καὶ αὐτὰ καὶ γι' αὐτὸ ἐξαγριώθηκα. Καὶ ἂν ἀκόμη πάθεις ἀμέτρητα κακά, λέει ὁ Κύριος, μένε πρόβατο, καὶ εἶται θὰ νικήσεις τοὺς λύκους...*».

Στὸ τέλος, μετὰ τ' ἀναλυτικὰ περιεχόμενα τοῦ τόμου, περιέχονται καὶ Πίνακες: Παιδαγωγικῶν, ἐκπαιδευτικῶν καὶ διδακτικῶν θεμάτων τοῦ ὅλου ἔργου, Εὐρετήριο θεμάτων καὶ τῶν τεσσάρων τόμων, Πηγές, Γνήσια καὶ ἀμφιβαλλόμενα ἔργα τοῦ Χρυσοστόμου καὶ ἐκδόσεις τους, Βοηθήματα (ἐλληνικά καὶ ξενόγλωσσα), Βιβλιογραφία. Ἔχουμε δηλ. πλήρη τὸν ἐπιστημονικὸ καὶ πρακτικὸ ἐξοπλισμό, γιὰ νὰ εἶναι τὸ ἔργο πολλαπλῶς χρήσιμο στοὺς ἀναγνώστες του — ἐπιστήμονες καὶ μὴ.

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Ἄποστολου Ἄθ. Γλαβίνα, *Οἱ Νεομάρτυρες τῆς Τουρκοκρατίας*, ἔκδ. «Ἐπέκταση», Κατερίνη 1997, σελ. 144.

Ἀκάματος καὶ φιλάγιος ὁ Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Ἄποστολος Ἄθ. Γλαβίνας, μᾶς προσφέρει τελευταῖα πολλοὺς Βίους Ἁγίων, καὶ μαζὶ ἐκδίδει καὶ τὶς Ἀκολουθίες τους, γιὰ νὰ ψάλλονται ἀπὸ τὸ φιλακόλουθο χριστιανικὸ πλῆρωμα τῶν Ὁρθοδόξων. Πρὶν ἓνα χρόνο μᾶς εἶχε δώσει τὸν νεομάρτυρα ἅγιο Νικήτα († 4 Ἀπριλίου 1808), ἐξέδωκε μάλιστα καὶ τὸ *Μαρτύριο* μὲ τὴν *Ἀκολουθία* του, ἀπὸ χειρόγραφα τῆς Ἱερᾶς Μονῆς ἁγίου Παντελεήμονος τοῦ Ἄθω. Τώρα μᾶς προσφέρει ἓνα σημαντικὸ βιβλίο, ποὺ νομίζω πῶς ἀνοίγει μιὰ νέα σειρὰ στὶς ἐκλεκτὲς ἐκδόσεις «Ἐπέκταση», τῆς Κατερίνης, μὲ τὸν τίτλο *Οἱ Νεομάρτυρες τῆς Τουρκοκρατίας*. Τὸ πρῶτο τεῦχος, ὁμότιτλο μὲ τὴν νεομαρτυρικὴ αὐτὴ σειρά, περιέχει, μετὰ τὸν σύντομο κατατοπιστικὸ πρόλογο, Εἰσαγωγὴ (σελ. 9-19), Βιβλιογραφία (20-30), τὸ Προοίμιον τοῦ ἁγίου Νικοδήμου στὸ «*Νέον Μαρτυρολόγιον*» (31-60) καὶ 4 Ἀκολουθίες, ποὺ ἀναφέρονται στοὺς Νεομάρτυρες: α) Ἀκολουθία Παρακλητικὴ εἰς τὴν Ἁγίαν καὶ Ὁμοούσιον καὶ Ἀδιαίρετον Τριάδα, ψαλλομένη ὑπὸ τῶν βουλομένων, ἐπειδὴν συμβῆ

ταῖς βασάνοις ἐγκαρτερεῖν τινὰ νέον μάρτυρα, συντεθεῖσα παρὰ Νικηφόρου Ἱερομονάχου τοῦ Χίου (63-77).

β) Ἀκολουθία ἐπικήδειος εἴτε ἐπιτάφιος, ἀνώνυμος καὶ κοινὴ εἰς πάντα νέον μάρτυρα, συντεθεῖσα παρὰ Νικηφόρου Ἱερομονάχου τοῦ Χίου (79-92).

γ) Ἀκολουθία ἀνώνυμος κοινὴ εἰς πάντα νέον μάρτυρα, συντεθεῖσα παρὰ Νικηφόρου Ἱερομονάχου τοῦ Χίου (93-108).

δ) Νικοδήμου Ἀγιορείτου, Ἀκολουθία πάντων τῶν νεοφανῶν μαρτύρων, τῶν μετὰ τὴν Ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως μαρτυρησάντων, ὧν τινες οἱ ὀνομαστότεροι ἐνταῦθα περιέχονται, καὶ ὅτε τις βούλεται τὴν μνήμην τούτων ἐπιτελεῖτω (111-141).

Ὁ κ. Γλαβίνας εἶναι πολὺ εὐσυνείδητος ἱστορικὸς καὶ γνωρίζει ὅσο λίγοι ν' ἀνιχνεύει σωστὰ τὶς πηγές. Εὐχόμεσθε —καὶ ἐλπίζουμε— νὰ προχωρήσει καὶ ἡ νέα σειρὰ ποῦ ἐγκαινιάζει γιὰ τοὺς Νεομάρτυρες, μὲ γοργὰ καὶ σταθερὰ βήματα, γιὰ τὸ καλὸ τῶν ἀγιολογικῶν σπουδῶν καὶ τῆς Ἐκκλησίας μας γενικώτερα. Ἄς μᾶς ἐπιτρέψει, ὡστόσο, μιὰ φιλικὴ παράκλησις: σ' αὐτὰ τὰ κείμενα ν' ἀκολουθεῖ κάπως πρὸ παραδοσιακῆ γλώσσα· καὶ δὲν πρόκειται νὰ τὸν χαρακτηρίσει κανεὶς γιὰ «*συντηρικὸν*» ἢ «*ὀπισθοδρομικὸν*», ὅταν ἀποφεύγει προκλητικὸς νεωτερικὸς τύπος, ὅπως «*ἐκδῶσε*», «*νεομαρτύρισες*» κ.λπ.

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Μανόλη Γ. Πεπονάκη, *Ἐξισλαμισμοὶ καὶ ἐπανεκχριστιανισμοὶ στὴν Κρήτη*, Διδακτορικὴ Διατριβή, «*Νέα Χριστιανικὴ Κρήτη*», Παράρτημα ἀρ. 2, Ρέθυμνο 1997, σσ. 206.

Στὴ νεώτερη ἱστορία τῆς Κρήτης δύο εἶναι οἱ περίοδοι, ποῦ ἔχουν γίνεο ἀντικείμενο ἔρευνας σὲ βάθος: Ἡ Κρητικὴ Ἀναγέννησις τοῦ 16ου- 17ου αἰ. καὶ ἡ πενηκονταετία 1866-1913. Γιὰ τοὺς δύο ὅμως πρώτους αἰῶνες τῆς Τουρκοκρατίας στὴν Κρήτη οἱ πρωτότυπες μελέτες εἶναι περιορισμένες καὶ τοῦτο λόγῳ τῆς πενιχρότητας τῶν πηγῶν καὶ τῆς διασπορᾶς αὐτῶν ποῦ ὑπάρχουν σὲ συχνὰ δυσπρόσιτα, μέχρι πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια, ἑλληνικὰ καὶ ξένα Ἀρχεῖα.

Ἡ ἐνασχόλησις ἐπομένως ἀπὸ ἕνα νέο ἐρευνητὴ μὲ ἕνα ἀντικείμενο, ὅπως ἡ ἀρνησιθρησκεία στὴν Κρήτη, στὴ διάρκεια δυόμισι αἰῶνων Τουρκοκρατίας (1645-1899), ἦταν ἔργο-παράτολμο. Ἀπαιτοῦνταν πολλῶν ἐτῶν ἐρευνητικὴ ἐργασία καὶ ἐπανελημμένα ταξίδια ἀνά τὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ ἐξωτερικόν. Αὐτὲς ὅμως τὶς δυσκολίες ὁ συντάκτης τῆς ἐν λόγῳ διατριβῆς κ. Πεπονάκης τὶς ξεπέρασε μὲ ἀγάπη πρὸς τὴν ἔρευνα, συνέπεια, ὑπομονὴ καὶ ἐπιμονή.

Γιὰ τὴ σύνταξι τῆς μελέτης τοῦ ὁ κ. Πεπονάκης χρησιμοποίησε βενετσιάνικα, πατριαρχικά, ἀγγλικὰ, αὐστριακὰ, γαλλικὰ καὶ ἑλληνικὰ Ἀρχεῖα. Ἰδιαίτερα θὰ πρέπει νὰ τονισθεῖ ἡ ἀξιοποίησις τοῦ Ἀταξινόμητου Κρητικῶ Ἀρχείου τοῦ Ἑλληνικοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς περιόδου

1834-1900 καὶ τῶν καταλοίπων τῶν Διπλωματικῶν Ἀρχείων τῆς Νάντης. Τὰ τελευταῖα εἶναι στὴ διάθεση τῶν ἐρευνητῶν ἀπὸ τὸ 1987 καὶ χρησιμοποιοῦνται γιὰ πρώτη φορὰ σὲ μελέτη Κρητικῆς ἱστορίας.

Τὸ περιεχόμενο τῆς διατριβῆς ἔχει ὡς ἐξῆς. Προτάσσονται ὁ πίνακας περιεχομένων (σ. 9-11) καὶ οἱ συντομογραφίες (σ. 12). Ἀκολουθοῦν τὰ Προλεγόμενα (σσ. 13-19) καὶ τὸ «χρονολογικὸ σημεῖωμα» (σσ. 20-22) καὶ ἔπονται τὰ 4 κεφάλαια τῶν δύο μερῶν, δηλαδή: Μέρος Α', Κεφάλαιο Α', «Ἡ διαμόρφωση τῆς μουσουλμανικῆς κοινότητος» (σσ. 23-67). Κεφάλαιο Β', «Ἡ κατάσταση τῶν ἐξισλαμισμένων» (σσ. 68-86). Μέρος Β', Κεφάλαιο Α', «Ἡ πρόοδος τῶν ἐπανεχριστιανισμῶν» (σσ. 87-128). Κεφάλαιο Β', «Προβλήματα ἐκχριστιανισμοῦ» (σσ. 129-159). Στὴ συνέχεια δίνονται οἱ «Διαπιστώσεις καὶ τὰ συμπεράσματα» (σσ. 161-162), τὸ Παράρτημα ἐγγράφων (σσ. 165-173), μία γραφικὴ παράσταση τῆς κίνησης τοῦ χριστιανικοῦ καὶ τοῦ μουσουλμανικοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ τὸ 1645 ὡς τὸ 1924 (σ. 174), δύο χάρτες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ πρῶτος δῖχνει τὶς περιοχὲς τῆς Κρήτης, ὅπου πλειοψηφοῦσαν οἱ μουσουλμάνοι τὸ 1834 (σ. 175), καὶ ὁ δεύτερος τὶς ὀνομασίαις τῶν κυριότερων πόλεων καὶ χωριῶν τοῦ νησιοῦ στὰ 1881 (σ. 176). Ἀκολουθεῖ ἡ Βιβλιογραφία (σσ. 177-194), τὸ Εὐρετήριο (σσ. 195-201) καὶ τέλος γαλλικὴ Περίληψη (Résumé) τῆς διατριβῆς (σσ. 203-206).

Στὰ Προλεγόμενα (σσ. 13-19) παρουσιάζονται ἀπὸ τὸν κ. Πεπονάκη ὁ στόχος τῆς ἐρευνας, οἱ πηγὲς ποὺ χρησιμοποιήθηκαν καὶ ἡ μέθοδος διαπραγμάτευσης τοῦ ὑπὸ ἐξέταση θέματος.

Στὸ Α' Κεφάλαιο (σσ. 23-67), τὸ ὁποῖο ὁ συγγραφέας διαιρεῖ σὲ 3 παραγράφους, ἐξετάζεται ἡ πορεία τῶν ἐξισλαμισμῶν: α) κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου (1645-1669). β) κατὰ τὴν πρώτη ἑκατονταετηρίδα μετὰ τὴν πτώση τοῦ Χάνδακα (1669-1770) καὶ γ) κατὰ τὴν περίοδο τῆς κυριαρχίας τῶν Τουρκοκρητῶν (1770-1821). Παράλληλα παρέχονται ἀπὸ τὸ συγγραφέα στοιχεῖα γιὰ τὴ ζωὴ τῶν ἐξισλαμιζομένων Κρητῶν, ἀναζητοῦνται οἱ θρησκευτικὲς, κοινωνικὲς καὶ οικονομικὲς προϋποθέσεις πραγματοποίησης τῶν ἐξισλαμισμῶν καὶ διατυπώνεται, μὲ βάση τὰ δεδομένα τοῦ τέλους τῆς Βενετοκρατίας, ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὶς καταπιέσεις καὶ τὰ προνόμια ποὺ παρείχε τὸ Ἰσλὰμ στοὺς ἀρνησιθρησκούς Κρήτες, βασικὸς λόγος προσχώρησης στὸ μουσουλμανισμὸ ἦταν ἡ ὑπαρξὴ ἑτερόδοξων ρωμαιοκαθολικῶν ἀντιλήψεων σὲ μέρος τοῦ πληθυσμοῦ (σσ. 25-29). Στὸ ἴδιο κεφάλαιο παρακολουθεῖται ἡ ἔκταση τοῦ φαινομένου τῶν ἐξισλαμισμῶν ἀπὸ τὸν Κρητικὸ Πόλεμο μέχρι καὶ τὴν τελευταία περίοδο πρὸ τοῦ 1821 καὶ ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ μουσουλμανικὴ κοινότητα εἶχε τὴν ἐποχὴ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 ἐξισωθεί σὲ ἀριθμὸ μελῶν μὲ τὴ χριστιανικὴ (σ. 67).

Στὸ Β' Κεφάλαιο (σσ. 68-86), ποὺ ἐπίσης ἀφορᾷ τὴν πρώτη περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας στὴν Κρῆτη (1645-1821), ὑπάρχουν καὶ πάλι 3 ὑποενότητες: α) «Ἡ ἐνταξὴ τῶν ἀρνησιθρησκῶν Κρητῶν στὴ μουσουλμανικὴ κοινότητα». β) «Ὁ κρυπτοχριστιανισμὸς» καὶ γ) «Ἡ στάση τοῦ Πατριαρχείου τῆς

Κωνσταντινούπολης καὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης ἀπέναντι τοὺς ἐξισλαμισμοὺς». Στὸ κεφάλαιο αὐτὸ γίνεται λόγος γιὰ τὶς διαφορὰς κοινωνικὰς ομάδες πού ἀσπάστηκαν τὴν ἰσλαμικὴ θρησκεία καὶ γιὰ τὴ θέση τῶν ἐξισλαμιζόμενων στὴ μουσουλμανικὴ κοινωνία. Περιγράφονται, ἐπίσης, οἱ διαστάσεις τοῦ κρυπτοχριστιανικοῦ φαινομένου καὶ παρουσιάζεται ἡ στάση τῆς Ἐκκλησίας ἀπέναντι τοὺς ἀρνησὶθρησκούς.

Στὸ Α' Κεφάλαιο τοῦ Β' Μέρους (σσ. 87-128) ἐξετάζεται ἡ περίοδος ἀπὸ τὸ 1821 ὡς τὸ 1899, ἔτος ψήφισις τοῦ Συντάγματος τῆς Κρητικῆς Πολιτείας. Τὸ κεφάλαιο διαιρεῖται σὲ 4 παραγράφους ὡς ἀκολούθως: α) «*Ἡ ἐνίσχυση τῆς χριστιανικῆς κοινότητος (1821-1830)*», β) «*Διοίκηση, θρησκευτικὴ πολιτικὴ καὶ ἐκχριστιανισμοὶ ἀπὸ τὸ 1830 ὡς τὸ 1856*», γ) «*Ἡ ἐποχὴ τῆς Αἰγυπτιοκρατίας (1830-1841)*» καὶ δ) «*Ὁ τρόπος τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ*». Στὸ κεφάλαιο αὐτὸ γίνεται λόγος γιὰ τὴν προοδευτικὴ ἐλάττωσις τοῦ μουσουλμανικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης μετὰ τὸ 1821 καὶ δίνεται βαρῦτητα στὴν ἔρευνα τῶν ομάδων ἐκχριστιανιζόμενων, πού ἀπασχόλησαν τὶς ἀρχεαὶκές πηγές.

Τέλος, στὸ Β' Κεφάλαιο τοῦ Β' Μέρους (σσ. 129-159) ὁ συγγραφέας διαπραγματεύεται τὰ προβλήματα τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ. Σ' αὐτὸ τὸ τμῆμα τῆς μελέτης ἐξετάζονται ἀπὸ τὸν κ. Πεπονάκη: α) «*Οἱ ἀντιδράσεις τῶν μουσουλμάνων τῆς Κρήτης*» τοὺς ἐκχριστιανισμοὺς, β) «*Ἡ μουσουλμανικὴ νομοθεσία*» ἢ σχετικὴ μὲ τὴν ἀρνησιθρησκεία καὶ γ) «*Ἡ στάση τῶν πολιτικῶν ὑπηρεσιῶν στὴν ἀρνησιθρησκεία τοῦ Ἰσλάμ*». Ἐπιπλέον διερευνῶνται οἱ βασικὲς δυσκολίες, πού ἀντιμετώπιζαν οἱ νεοφώτιστοι χριστιανοί, δηλαδὴ ἡ ἀρνησιθρησκεία τῆς μαρτυρίας τους ἀπὸ τὰ τουρκικὰ δικαστήρια, ἡ στέρηση τῆς κληρονομίας καὶ ἡ ἔξορία.

Τὴν ὅλη μελέτη κλείνουν τὰ συμπεράσματα, στὰ ὁποῖα παρουσιάζονται ἀπὸ τὸν συγγραφέα σὲ γενικὰς γραμμὰς οἱ αἰτίαι πού προκάλεσαν τοὺς ἐξισλαμισμοὺς καὶ τοὺς ἐπανεκχριστιανισμοὺς καὶ συνοψίζονται οἱ συνέπειαι τῶν δύο αὐτῶν φαινομένων. Πιὸ συγκεκριμένα ὅσον ἀφορᾷ τὴν περίοδον 1645-1821 στὴ μελέτη διαπιστώνεται ὅτι:

«α) Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἀνάγκη τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου ὁργανώθηκε μιὰ ἰσχυρὴ μουσουλμανικὴ κοινωνία ἀποτελούμενη, σχεδὸν ἀποκλειστικὰ, ἀπὸ Τουρκοκορηθῆτες, Ἕλληνας δηλαδὴ μουσουλμάνους. Ἡ κοινωνία αὕτη, συνδυάζοντας μουσουλμανικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ ἑλληνικὰς συνήθειαι, αὐξανόνταν συνεχῶς, γιὰ νὰ ἐξισωθῆι σὲ ἀριθμὸ μελῶν μὲ τὴ χριστιανικὴ λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 1821. Συγχρόνως ἐμφανίστηκε τὸ φαινόμενον τοῦ κρυπτοχριστιανισμοῦ ἀνάμεσα στοὺς βιαίως ἐξισλαμισθέντες.

β) Ἡ πολιτικὴ καὶ ἡ στρατιωτικὴ δύναμις, ἰδιαίτερα μετὰ τὰ Ὀρλωφικά, περιήλθε στὰ χέρια τῶν Τουρκοκορηθῶν καὶ στὰ ἐλεγχόμενα ἀπ' αὐτοὺς γενετοαριστὰ τάγματα.

γ) Τὸ νησι ἀπομονώθηκε πολιτιστικὰ. Τοὺς Ἕλληνας ἀστούς, πού δημιούργησαν τὴν «Κρητικὴ Ἀναγέννησις», ἀντικατέστησαν ἐξισλαμισμένοι χωρικοὶ χωρὶς παιδεία καὶ κυρίως χωρὶς κίνητρα γιὰ πολιτιστικὴ δημιουργία. Τὴ βασικὴ ἐκπαίδευσις πρόσφεραν στοὺς μουσουλμάνους οἱ δερβίσηδες καὶ

στοὺς χριστιανοὺς οἱ μοναχοὶ καὶ τὰ τρία σχολεῖα, τῶν Χανίων, τοῦ Χάνδακα (Ἡρακλείου) καὶ τοῦ Ρεθύμνου» (σ. 161).

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ συμπεράσματα ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἀντίστροφη κίνηση τοῦ πληθυσμοῦ, δηλαδὴ τὴν ἐπιστροφή στὸ χριστιανισμό, ποὺ ἀρχίζει τὸ 1821. Ἡ μελέτη καταλήγει στὰ ἑξῆς: Οἱ περισσότεροι ἐπανεκχριστιανισμοὶ συνέβησαν στὴ διάρκεια τῆς περιόδου 1821-1860. «Συνήθως γίνονταν σιωπηρὰ καὶ σὲ πολλὲς περιπτώσεις παρουσιάζονταν ὡς ἀποκαλύψεις κρυπτοχριστιανῶν. Στὴ συνέχεια ἢ στροφή πρὸς τὸ χριστιανισμό δὲν εἶχε μεγάλη συχνότητα, ἐξαιτίας τῆς ὀργάνωσης τῆς μουσουλμανικῆς κοινότητας καὶ τῆς διάδοσης σ' αὐτὴ τῶν πανισλαμικῶν ιδεῶν. Ἔτσι, μέχρι καὶ τὸ 1898 παρέμειναν στὴν Κρήτη 70.000 περίπου μουσουλμάνοι, ποὺ ὑπῆρξαν τὸ βασικὸ ἐμπόδιο στὴν προσπάθεια τῶν χριστιανῶν νὰ ἐπιτύχουν τὴν ἔνωση τοῦ νησιοῦ μὲ τὴν Ἑλλάδα.

Οἱ ἐκχριστιανισμοὶ συντέλεσαν, μαζί βέβαια μὲ τὴν ἐνσκήψασα πανούκλα καὶ τὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις τῶν Τούρκων, ποὺ ἐπληξαν τοὺς μουσουλμάνους στὸ διάστημα 1821-1827, στὴν ἐλάττωση τοῦ μουσουλμανικοῦ πληθυσμοῦ στὸ ἓνα τρίτο τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ τοῦ νησιοῦ στὶς ἀρχὲς τῆς Αἰγυπτιακοκρατίας καὶ στὸ ἓνα τέταρτο στὰ μέσα τοῦ 19' αἰώνα. Παράλληλα ἐπέδρασαν στὴν ἀναθέτμανση τοῦ χριστιανικοῦ θρησκευτικοῦ ζήλου. Ἐξασφάλισαν, ἐπίσης, τὴ δημογραφικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἐπικράτηση τῶν χριστιανῶν στὶς ἐπαρχίες καὶ ἀνάγκασαν τοὺς μουσουλμάνους νὰ ζητοῦν μόνιμη ἐγκατάσταση στὰ κεφαλοχώρια καὶ στὶς πόλεις» (σ. 162).

Ἡ διατριβὴ τοῦ κ. Πεπονάκη εἶναι συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς ἀρνησιθρησκείας, ἀλλὰ καὶ τῆς νεώτερης ἱστορίας τῆς Κρήτης γενικότερα, διότι: προσφέρει νέες ἐρμηνεῖες καὶ στοιχεῖα γιὰ τὰ αἷτια καὶ τὴν ἔκταση τῶν ἐξισλαμισμῶν (σσ. 37-39, 65-67), τὴ διάσταση τοῦ κρυπτοχριστιανικοῦ φαινομένου (σσ. 77-78), τοὺς ἐπανεκχριστιανισμοὺς ἀπὸ τὸ 1821 ὡς τὸ 1856 (σσ. 87-111) καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς μουσουλμανικῆς νομοθεσίας στὴν Κρήτη (σσ. 140-150), ἐνῶ παράλληλα ἀποκαθιστᾷ λάθη τῆς κρητικῆς ἱστοριογραφίας, ποὺ ἐπαναλαμβάνονταν ἐπὶ δεκαετίες, ὅπως τὰ περὶ τοῦ τρόπου θανατώσεως τοῦ Δασκαλογιάννη (σ. 53) κ.λπ.

Τὸ παρακάτω ἀπόσπασμα, ποὺ ἀφορᾷ τὰ αἷτια τῶν ἐξισλαμισμῶν, εἶναι ἐνδεικτικὸ τῆς πρωτοτυπίας καὶ τῆς σὲ βάθος γνώσεως τοῦ φαινομένου τῶν μεταστροφῶν:

«Στὶς δύσκολες συνθήκες διαβίωσης τῶν χριστιανῶν θὰ πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ ἡ ἀπαισιοδοξία ποὺ τοὺς κατακυρίευσε στὴ διάρκεια τοῦ πολέμου, λόγῳ τῶν τουρκικῶν ἐπιτυχιῶν. Γιὰ τοὺς χριστιανοὺς οἱ Τούρκοι ἦταν ἀκόμη ἀκατανίκητοι. Ἔτσι, οἱ τουρκικὲς νίκες θεωροῦνταν, ὅπως καὶ τοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς τουρκικῆς κατάκτησης, θέλημα τοῦ Θεοῦ καὶ εἶναι πιθανὸ ὅτι συνέβαλαν στὸν κλονισμό τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ τελικὰ στὴν ἀρνησιθρησκεία.

Οἱ προσχωρήσεις ὁμως στὴ νέα θρησκεία ἐνισχύθηκαν καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι μέσῳ αὐτῶν οἱ Κρήτες ἀποκοῦσαν τὰ ἴδια δικαιώματα μὲ τοὺς κατακτητές.

“Ἐξισλαμίζονται”, [ἔγραφε στὰ 1660 ὁ *Barbato Lucca*], “γιὰ νὰ βελτιώσουν τὶς συνθήκες ζωῆς τους. Ὅρισμένοι θέλουν μέσῳ τοῦ ἐξισλαμισμοῦ νὰ ἀποκτήσουν γῆ, ἄλλοι νὰ πάρουν ἀμνηστία γιὰ κάποια πράξη τους, ποὺ θὰ ἐπέφερε τιμωρία, ἄλλοι τέλος γιὰ νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τοὺς φόρους”. Σ’ αὐτὴ τὴν κατηγορία ἀρνησιθρησκείας ἀπὸ συμφέρον ἀνήκουν καὶ οἱ κληρονόμοι ἐξισλαμισθέντων, ποὺ ἀναφέρονται σὲ τουρκικὰ ἔγγραφα. Γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν πατρικὴ κληρονομιά, στὴν ὁποία σύμφωνα μὲ τὸ Κοράνιο δικαίωμα διαδοχῆς εἶχαν μόνο οἱ μουσουλμάνοι, ἀσπάζονταν κι αὐτοὶ μὲ τὴ σειρά τους τὴ μουσουλμανικὴ πίστη. Τὸ κίνητρο, ἐπίσης, τοῦ κέρδους ὁδήγησε στὸν ἐξισλαμισμό Ἕλληνες καὶ Βενετούς ἄρχοντες τῶν ἐπαρχιῶν. Τόσο οἱ πρῶτοι ὅσο καὶ οἱ δεῦτεροι ἐξασφάλιζαν μὲ τὸν ἐξισλαμισμό τὶς ἰδιοκτησίες τους» (σσ. 35-36).

Συνοπτικὴ καὶ μὲ στέρεη ἀναφορὰ στὸ ὑπάρχον ἀρχεακὸ ὕλικό εἶναι καὶ ἡ παρουσίαση τῆς στάσης τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης στοὺς ἐκχριστιανισμούς. Τὸ Πατριαρχεῖο, συμπεραίνεται, μετὰ τὰ Ὁρλωφικά: «[...] ἀνέλαβε ἀφανεῖς ἀλλὰ συντονισμένες προσπάθειες γιὰ τὴν ἠθικὴ στήριξη τοῦ πληθυσμοῦ. Ἐδειχνε ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἴδρυση σχολειῶν καὶ τὴν ἀποστολὴ βιβλίων. Ἐστελνε στὸ νησι ἐξάρχους, πατριαρχικοὺς δηλαδὴ ἐκπροσώπους, ἐπισκόπους καὶ ἱερεῖς, ποὺ ἐκτὸς ἀπὸ τὰ διοικητικὰ καὶ τὰ οἰκονομικὰ θέματα τῶν ἐπισκοπῶν καὶ τῶν μονῶν ἀσχολοῦνταν καὶ μὲ τὰ πνευματικὰ ζητήματα τῶν τοπικῶν ἐκκλησιῶν. Τέλος, μετέτρεπε τὰ πατριαρχικὰ μοναστήρια σὲ ἐνοριακὰ, ὅταν ἡ μητρόπολη καὶ οἱ ἐπισκοπὲς εἶχαν οἰκονομικὰ προβλήματα. Αὐτὴ ἡ συμπαράσταση τοῦ Πατριαρχείου ἦταν δεδομένη γιὰ τὸν κρητικὸ πληθυσμὸ καὶ ἐξηγεῖ παράδοση τοῦ 19ου αἰ., ποὺ θέλει καὶ τὸν Ὀσμὰν - πασὰ τὸν Πιργάρη (1812-1816), κρυφὸ ἱερέα καὶ ἀπεσταλμένο τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας [...] Ὁ κλῆρος καὶ οἱ μοναχοὶ ἀνέλαβαν νὰ ἐνισχύσουν τὸν χριστιανικὸ πληθυσμὸ, προσφέροντάς του στοιχειώδη ἐκπαίδευση, ἀνατρέφοντας χριστιανικὰ τὰ βρέφη, ποὺ οἱ μητέρες ἐγκατέλειπαν σὶς θύρες τῶν ναῶν, ζητώντας τὴ μεσολάβηση τοῦ Πατριαρχείου γιὰ τὴ φορολογικὴ ἐλάφρυνση τῶν χριστιανῶν, καλλιεργώντας τὸ ἐπαναστατικὸ πνεῦμα καὶ δίνοντας τὸ παράδειγμα ἀσκητικῆς ζωῆς, γιὰ τὴν ὁποία γράφουν μὲ θαυμασμὸ προξενικὰ καὶ περιηγητικὰ κείμενα.

Οἱ μοναχοὶ τοῦ νησιοῦ, ἐνισχυόμενοι ἀπὸ τοὺς ἀγιορεῖτες καὶ τοὺς μοναχοὺς, ποὺ ἔφταναν ἀπὸ ἄλλες περιοχές, περιέτρεχαν τὰ χωριά καὶ στήριζαν τοὺς κατοίκους» (σσ. 85-86).

Ἡ διατριβή, τέλος, τοῦ κ. Πεπονάκη, χρησιμοποιοῦντας προσεκτικὰ ἐπιλεγμένη βιβλιογραφία καὶ κυρίως μοναδικῆς σπουδαιότητος, ἀγνωστο πολλὰς φορὲς, ἱστορικὸ ὕλικό, ὅπως αὐτὸ τῶν Διπλωματικῶν Ἀρχείων τῆς Νάντης, δίνει τὴν εὐκαιρία σταθερῆς γνώσης πτυχῶν τῆς κοινωνίας, τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς διοικήσεως βασικῶν καὶ δύσκολων γιὰ τὴν ἔρευνα περιόδων τῆς κρητικῆς ἱστορίας, ὅπως εἶναι οἱ περίοδοι 1770-1821 (σσ. 53-67) καὶ 1841-1856 (σσ. 98-111).

Ὁ κ. Πεπονάκης ἐπέτυχε νὰ παρουσιάσει εὐμέθοδη κατανομὴ τοῦ ὕλικου του καὶ ἐργάσθηκε γιὰ τὴν ἀξιοποίηση τοῦ πηγαιῖου ὕλικου μὲ μεγάλη ἐπιμέλεια καὶ ἀξιόλογο ζῆλο. Ἡ δὲ διάρθρωση τῆς ὅλης μελέτης παρουσιάζει πρωτότυπη

σύνθεση καὶ ἀξιοποίηση κατὰ τρόπο ἱκανοποιητικὸ τοῦ πηγαίου ὕλικου. Ἡ ἐγκριση τῆς ἐν λόγῳ διατριβῆς ὑπὸ τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας (Τομέας Ἱστορίας Νεωτέρων Χρόνων) τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, καὶ ἡ ἀπονομὴ εἰς αὐτὸν τοῦ τίτλου τοῦ Διδάκτορος αὐτοῦ, ἀπέδωκε στὸν κ. Πεπονάκη μὲν τὴ δικαίωση τῶν κόπων του, στὴν ἐπιστήμη δὲ καὶ τὴν Ἐκκλησιαστικὴ καὶ ἄλλη Ἱστορία τῆς Κρήτης εὐχυμοὺς καρπούς.

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΔΗΜ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ

«ΘΕΟΛΟΓΙΑ»

ΔΙΕΥΘΥΝΣΕΙΣ ΣΥΜΦΩΝΩΣ Τῶ ΝΟΜῶ
ΕΠΟΠΤΕΥΟΥΣΑ ΣΥΝΟΔΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

- † Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΣ
- † Ὁ Δράμας ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ
- † Ὁ Πατρῶν ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ
- † Ὁ Γόρτυνος ΘΕΟΦΙΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: Εὐάγγελος Δ. Θεοδώρου, Ὁμότιμος Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἀγαθουπόλεως 44, 112 52 – Ἀθῆναι.

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ: Σωκράτης Μαυρογόνατος, Ἰασίου 1, 115 21, Ἀθῆναι.